

Магнер Генріх
(Житомир)

ТРИ ЧАЦЬКИХ

Найбільш відомими є двоє Чацьких: один з них – вчений і ліберальний державний діяч – Тадеуш Чацький, інший - головний герой комедії Грибоєдова "Лихо з розуму" Олександр Чацький. Але досі невідомо, чому герой комедії, чийм прототипом насправді був сам Грибоєдов, мав ім'я Чацький.

Ім'я Тадеуша Чацького належить до антропонімічного ряду, що виник унаслідок широкого вживання цього прізвища в Польщі, менше в Росії та Україні (біля Житомира знаходиться скеля, що має назву "Голова Чацького"). Але збіг невинновипадковий.

Місцеві фольклористи довели, що назва скелі походить від імені Тадеуша Чацького. Зв'язок комедії Грибоєдова з особою Тадеуша Чацького підтверджується реплікою Загорецького "известная фамилья". З 1813 по 1815 рр. Грибоєдов служив у кавалерії у місцевості, де жив і діяв Тадеуш Чацький, саме у тому регіоні, що став належати Росії після поділу Польщі.

Третій Чацький – це загадковий "mister Чатський" (офіційна форма написання імені "Чацький" російською мовою), який намагався вступити до Англійського Клубу у Москві 17-го березня 1815 р. і якому було двічі відмовлено реакціонерами подібними до Фамусова (за В.А. Гіляровським), що у комедії Грибоєдова був членом клубу.

Стаття доводить, що саме цей "містером Чацьким" був молодий корнет Олександр Грибоєдов, який з'явився в Англійському Клубі в Москві, видаючи себе за Тадеуша Чацького, який проїжджав через Москву і звертався з промовами на підтримку поширення освіти серед простого народу.

Вочевидь, епізод в Англійському Клубі у Москві став першим поштовхом, що надихнув Грибоєдова на у створення комедії "Лихо з розуму".

Під Житомиром, на березі річки Тетерева, стоїть гранітна скеля з вершинним каменем, який має форму людської голови. Свою сучасну назву – "Голова Чацького" – скеля одержала в XIX ст. від імені польсько-російського ліберального діяча Тадеуша Чацького (1765-1813), вченого з широким діапазоном наукових та суспільних інтересів [1], видатного діяча освіти, який у 1803–1813 рр., у першу, ліберальну, половину царювання Олександра I, був генеральним візитатором навчальних закладів Київської, Волинської та Подільської губерній. Того, хто бачив житомирську скелю, при погляді на портрет Чацького вражає схожість його характерного профілю (крутого високого лоба, орлиного носа) з обрисом

кам'яної "голови" [2:11]. Але примхи природи було б не досить, щоб стрімчак над Тетеревом став величним пам'ятником вченому і педагогу. У топонімію його ім'я могло увійти тільки завдяки тому, що, як писав у 1900 р. краєзнавець М. М. Трипільський, Тадея Чацького "знала вся Волинь" [3:66].

Усіх, кому відома тетерівська скеля, завжди цікавить, чи є випадковим інше, – чому таке рідке прізвище в назві цієї скелі цілком збігається з прізвищем героя славетної комедії О. С. Грибоєдова "Лихо з розуму", Олександра Чацького.

Причини іменування головного героя грибоєдовської комедії Чацьким досі не з'ясовані. Для висвітлення цього питання стає в пригоді, як не дивно, саме назва тетерівської скелі. Якщо глянути з позиції мовознавчої науки про власні імена – ономастики [4:11-12; 5:34], прізвище Тадеуша Чацького, житомирський антропотопонім "Голова Чацького" і прізвище грибоєдовського Чацького складають єдиний антропонімічний ряд, у якому перше ім'я слід визнати проміжною ланкою між двома останніми, бо вживання на Україні і в Росії одного й того самого польського прізвища, утвореного від назви шляхетського родового маєтку Чач, свідчить про широку відомість за межами Польщі когось із представників даного роду, а такою людиною був тільки Тадеуш Чацький [6:445-446]. У назві скелі використання прізвища Т. Чацького підтверджене краєзнавцями. В комедії "Лихо з розуму" про прізвище Чацький сказано: "Известная фамилия"[7:85]. Ці слова Грибоєдов вставив у текст після заміни раннього варіанту прізвища героя Чадський на Чацький: у відповідному місці Музейного автографа комедії (переданого сім'єю найближчого друга Грибоєдова С.М. Бегічева в Московський історичний музей) їх ще немає [7:207]. Спеціальною вказівкою драматург звернув увагу читача або глядача п'єси на відомість прізвища, а бути відомим незалежно від єдиного широко відомого свого носія воно ніяк не могло. Отже, і між комедією Грибоєдова та особою Тадеуша Чацького мусить існувати якийсь (найможливіше – ідейний) зв'язок.

Проте є два факти, які промовляють проти безпосереднього зв'язку між Олександром Чацьким і Тадеушем Чацьким. По-перше, це те, що в попередній редакції "Лиха з розуму" герой був названий не Чацьким, а Чадським. При незмінності характеру цього героя на всіх етапах творчої історії комедії [8: 296], зміна його прізвища не вмотивовується процесом створення образу і була, очевидно, обумовлена зовнішніми причинами, тим, що М. К. Піксанов називає "вторгненням громадськості в художній твір"[8:66]. Як відомо, в грудні 1823 р. О.С. Пушкін писав П. А. Вяземському з Одеси, що до нього

дійшла чутка, нібито Грибоєдов "написав комедію на Чаадаєва [9:81] (тобто спрямовану проти П. Я. Чаадаєва). З усної традиції відомо, що натяк на Чаадаєва сучасники бачили саме в прізвищі Чадський [10:38; 11] (певно, воно сприймалося як каламбурне утворення, що висміює "ліберальний чад у голові Чаадаєва"). Не доводиться сумніватися, що Вяземський, який в останні місяці 1823 р. в Москві постійно зустрічався з Грибоєдовим [12: 194-195], розповів йому про одержаного листа (відбиток вражень Грибоєдова від цього повідомлення, здається, можна бачити у висловленому в Музейному автографі подиві Чацького тією "...быстротой, с которой чуть возник, уж приобрел известность Московской фабрики слух вредный и пустой") [7:233]. Міг дізнатися Грибоєдов про хибну чутку і з інших джерел. Щоб напевне запобігти неправильному розумінню образу і всієї комедії, драматург, очевидно, і змінив прізвище Чадський на Чацький, а після від'їзду з Москви ще й супроводив останнє вказівкою "известная фамилья". Припущення М.К.Піксанова, що друга частина Музейного автографа (з новою формою прізвища героя) була виготовлена Грибоєдовим раніше, наприкінці серпня 1823 р. [8:111], потребує перегляду. Зокрема вже сам факт поширення чутки, викликаной, як визнає і М. К. Піксанов [8:224], формою імені героя "Чадський", свідчить про те, що під час читок комедії автором у московських друзів і знайомих, які відбувалися восени 1823 р. [8:112], у тексті стояло прізвище Чадський, отже, другої частини Музейного автографа, з формою "Чацький", явно безвідносної до Чаадаєва, ще не існувало. Не виключено, що формою "Чацький" Грибоєдов був змушений розкрити прихований до того зв'язок свого головного героя з Тадеушем Чацьким, але не менш логічно припустити, що, навпаки, нова форма була потрібна драматургу для того, щоб замаскувати справжню похідність прізвища героя від прізвища Чаадаєва (звичайно, в позитивному авторському розумінні). В усякому разі, без пояснення, чому ім'я грибоєдовського героя спочатку мало форму "Чадський", розв'язати питання про його відношення до Тадеуша Чадського неможливо.

Другий факт. Письменник В.О. Гіляровський звернув увагу на запис у книзі старійшин Московського Англійського клубу від 17 березня 1815 р. про те, що в цей день вступав у члени клубу за рекомендацією "пана Сібільова" якийсь "пан Чатський", був забалотований, балотування було проведено вдруге, і "пан Чатський" був забалотований знову. О. Гіляровський пише: "Чатський – це Чацький", згадує, що в комедії Грибоєдова членом Московського Англійського клубу є Фамусов, і висловлює припущення, що

реакціонери типу Фамусова не допустили в своє середовище людину передових поглядів. Цей епізод відбувся в Москві, де відбувається й дія "Лиха з розуму", за кілька років до написання комедії, і Гіляровський переконаний, що є щось спільне між "паном Чатським" і Чацьким Грибоєдова [13:236-237].

В Московському Англійському клубі були не тільки Фамусови. З запису в журналі старійшин видно, що майже дві третини членів клубу голосували за Чатського (проте він не зібрав потрібної кількості балів)[14:88]. Але міркування В. О. Гіляровського, безумовно, мають рацію. Московський Англійський клуб згадується в комедії тричі, визначна роль Фамусова в клубі підкреслюється словами Чацького:

*Ну, что ваш батюшка? Все Английского клуба
Старинный, верный член до гроба? [7: 233]*

і самим прізвищем Фамусова, утвореним, за найбільш переконливою етимологією Ю. М. Тинянова, на англійській основі, від написання "Фамоус" англійського слова, яке означає "відомий"[15:179], а прізвище "пана Чатського" відбиває тогочасне російське канцелярське написання прізвища Чацький (пор. "Искритский", "Громнитский", "Магнитский") і близьке до раннього грибоєдовського варіанту "Чадський".

Тадеуша Чацького в 1815 р. вже не було серед живих. Отже, існував інший Чацький, невідомий, загадковий, але значно ближчий до грибоєдовського героя, ніж Тадеуш Чацький. Ясно, що зв'язок між Олександром Чацьким і Тадеушем Чацьким може бути тільки опосередкований через невідомого "пана Чатського".

Крім того, самої лише ідейної близькості грибоєдовського героя до Тадеуша Чацького не досить для іменування героя Чацьким. Герой Грибоєдова – не резонер, не схематична постать, штучно вставлена в комедію для висловлення тих чи інших ідей, а живий образ з чітко окресленим характером, який виявляється в конкретних життєвих обставинах [16:44-45; 17:47], і його ім'я не може бути відірваним від його характеру, від тих умов, у яких він діє. Отже, щоб відповісти на питання, чому герой іменується Чацьким, треба спочатку з'ясувати, як створювався цей характер і як складався сюжет комедії.

Образ Чацького типовий, це узагальнююча художня характеристика багатьох представників грибоєдовського покоління – декабристів та їхніх найближчих друзів. Таким є трактування цього образу, як більшістю дослідників ("декабрист був оригіналом, з якого списаний Чацький", – писав В. О. Ключевський ще в 1910 р.[18:248,403]), так і самим драматургом. З розповіді тифліського знайомого Грибоєдова О. О. Палавандова, засланою на Печору за

участь у грузинській змові 1832 року, відомо, що в 1826 р., повернувшись у Тифліс після звільнення з-під арешту в справі декабристів виправданим слідчою комісією, Грибоєдов перед близькими йому людьми пояснив свою "безвинність" тим, що слідча комісія не зрозуміла в його комедії прозорих натяків, хоч у Чацькому легко було "запідозрити будь-якого ліберала з молодих гвардійців того часу, які повернулися з-за кордону" [19:187] (тобто учасників Вітчизняної війни 1812 року й закордонного ходу російських військ 1813-1815 рр., за відомим виразом М.І.Мурав'йова "дітей 1812 року" [20:159], майбутніх декабристів).

Разом з тим важливою властивістю свого творчого методу Грибоєдов визнавав портретність своїх героїв і доводив, що це не суперечить їхній типовості: "Я, коли не маю таланту Мольєра, – відповідав він П. О. Катеніну на критику "Лиха з розуму", – то принаймні щиросердніший за нього; портрети й тільки портрети входять у склад комедії і трагедії, в них однак є риси, властиві багатьом іншим особам, а деякі всьому роду людському... Одне додаю про характери Мольєра: Міщанин-шляхтич, Хворий та й годі — портрети, і пречудові; Скупий — антропос власної фабрики, і нестерпний" [21, III: 168].

Хист Грибоєдова до типізації, яка не суперечить індивідуалізації його героїв, відзначає і М. К. Піксанов [8:355].

Чи не найближче сходяться крайності — типове та індивідуальне — в образі головного героя комедії. Чацькі грибоєдовської доби увійшли в історію, ми знаємо їх поіменно, нам відомі їхні біографії, і тому неважко вказати, які риси кожного з них має грибоєдовський герой. Якщо поєднати припущення сучасників і дослідників, то Чацький це і Чаадаєв, і Катенін, і Вяземський, і Якушкін, і Кюхельбекер [22:1; 15:173-176; 23:405] (список можна продовжити). Але серед можливих прообразів Чацького є один, якого Грибоєдов знав щонайкраще і міг змалювати щонайповніше. Це, як давно вже виявили дослідники, сам Грибоєдов [24:1544, 1550; 21,II: 341; 23:405, 425], суспільна поведінка якого в її найважливіших проявах була типовою для людей декабристського кола. В 1830 р. один із перших слухачів "Лиха з розуму" П.А. Вяземський в одному з віршів назвав Грибоєдова просто Чацьким [25:115-116]. В ідейному відношенні, як помітив ще в 1825 р. О.С. Пушкін, Чацький набрався думок і сатиричних зауважень Грибоєдова [9:138]. Герой "Лиха з розуму" вражає й приваблює нас до себе своєю гарячою волелюбністю, своїм упевненим демократизмом: він відкрито виступає проти тих, чия "к свободной жизни ... вражда непримирима", за "умный, бодрый наш народ" [7:44,94]. Але ж безперечно, що волелюбність і демократизм Чацького — це риси самого Грибоєдова, який вважав відсталими ті країни, де "народи... ще не здобули собі

конституції", обіймав Рилєєва "по-республіканському" [21,Ш: 51,182] і під час ув'язнення в справі декабристів "зізнавався" в тому, що "по духу времени и вкусу... ненавидел слово раб" [21,І: 23], який і пізніше називав "дурацким" свій дворянський герб з "усіма оньорами" (тобто "гонорами", знаками честі), насміхався над своїм "павиним званням" Міністра-резидента при персидському дворі і писав дружині, уродженій княжні Чавчавадзе: "ти не шахзадінська дочка, і я незнатна людина" [21,Ш: 210, 209, 245]. Так само і психологічно Чацький – це, в основному, Грибоєдов за кілька років до написання комедії. За спостереженнями М. К. Піксанова при вивченні різночасних редакцій "Лиха з розуму", образ Чацького "майже не має творчої історії", інші образи могли змінюватися, Чацький завжди "дорівнював собі, тобто автору" [8: 296]. Навіть у сюжеті комедії відбилися факти біографії Грибоєдова. Сцена, де Чацький із запалом виступає проти улесливої уваги, якою оточили базіку-француза, проти "пустого, рабского, слепого подражання" [7: 94], яке відривало дворянську інтелігенцію від народу, оголошення Чацького божевільним і його від'їзд із Москви відображують епізод, який відбувся з Грибоєдовим під час його перебування в Москві по дорозі в Персію в 1818 р.[23:205-207]. Інші деталі, зокрема згадка про те, що Чацький, який три роки не був у Москві, наприкінці минулого року знав одного з персонажів, Горича, "в полку" [7: 73], повертають нас до ще більш раннього етапу в житті Грибоєдова – до його військової служби (1812-1815 pp.) [23:282-283, 321].

Оскільки в художньому творі точне приурочення дії до конкретного історичного моменту не обов'язкове, в комедії Грибоєдова поєднуються риси цілого десятиріччя від закінчення війни з Наполеоном до повстання декабристів. Комедія створювалася протягом майже всього цього періоду (з кількома паузами). За свідченням С. М. Бегічева, вже в 1816 році у драматурга був готовий перший план майбутньої комедії і було написано кілька сцен. Пізніше, в Персії або Грузії (очевидно, в зв'язку з зазначеним московським епізодом 1818 року), Грибоєдов цей план багато в чому змінив і вилучив деяких діючих осіб. З листопада 1820 р. до березня 1823 р. були написані перші два акти в новій редакції. Але це була та сама комедія. Бегічев пам'ятав, що в початковому варіанті був образ дружини Фамусова (у відомих редакціях є тільки згадка про "небіжчицю"). Отже, був і Фамусов [26:26,27; 23:200-204]. Певно, були й дочка Фамусова Софія, і сам Чацький.

Прізвище Чацький – польське. Зрусифікована форма "Чадський" – штучна, утворена самим Грибоєдовим. Він любив "етимологізувати" прізвища, наприклад, писав "Всеволодський"

замість Всеволожський [8:224], або переробляв їх у своїх творах, як "Хрюміни" замість Рюміни, "Дрянський" замість Донський тощо. Як видно з цих прикладів, вихідна форма - не та, що лягла на папір, а та, що лишилася на думці в драматурга. Тому пізніша зміна прізвища Чадський на Чацький є не переходом до нової форми, а поверненням до вихідної. Вживання в комедії польського прізвища логічно пов'язати з тим, що Грибоєдов служив у районах України та Білорусії, які колись входили до складу Польщі, після її розділу разом з польськими землями перейшли до Росії. Штаб-квартира резервного кавалерійського корпусу генерала А.С. Кологривова, одним із ад'ютантів якого був Грибоєдов, розміщувалася в Бресті-Литовському. До цього призначення Грибоєдов служив в іркутському гусарському полку, який у вересні 1813 р. стояв у містечку Словатичах [23:140] (нинішній Ківерецький район Волинської області). У списку штаб- і бер-офіцерів полку на 8 вересня 1813 р. Грибоєдов значиться "за болезню во Владимире", тобто в Володимирі-Волинському, а, звичайно, не у Володимирі-на-Клязьмі, де він нібито жив, взявши "відпустку" або евакуйований", як вважають дослідники [21, I: 18; 23:138; 26:339], забуваючи про існування українського Володимира в місцях дислокації іркутського гусарського полку. В 6 верстах від Володимира знаходиться поселення, назви якого цілком відповідає прізвище полкового товариша Чацького, Платона Михайловича Горича, — село Горичів нинішнього Володимир-Волинського району [27; 28:38]. Бував Грибоєдов і в Польщі, і в самій Варшаві [21:21]. Сюжет водевілю Грибоєдова і П. А. Вяземського "Хто брат, хто сестра, або обман за обманом", основний текст якого написаний Грибоєдовим, складений на польському матеріалі [26:81]. Певно, і в польському прізвищі грибоєдовського героя відбилися якісь враження Грибоєдова часів його військової служби. Але прізвище було змінено драматургом на російський лад, бо герой не поляк і дія відбувається не в Польщі, не в західній Україні чи Білорусії, а в Москві.

Але ж такий реальний факт, що стався саме під час військової служби Грибоєдова, 1815 року, саме в Москві і "героєм" якого є якийсь Чацький, нам відомий. Це епізод з "паном Чатським" у Московському Англійському клубі. Очевидно, задача полягає в тому, щоб розшукати цього "третього Чацького".

На відміну від "пана Сібільова", який рекомендував "пана Чатського" в члени Англійського клубу, тобто, найімовірніше, М.Є. Сібільова, про якого вдалося зібрати багато даних [29:68-70; 30:111-112; 31:97; 32:432], ніяких Чатських-Чацьких серед тодішніх

жителів Москви ми не знаємо ("Віра Чацька" в чорновому начерку Пушкіна, написаному "онегинською строфою"[33:50] – фіктонім (ім'я персонажа художнього твору); наявність у творчості Пушкіна ремінісценцій з грибоєдовської комедії вже відзначалася в літературі [12:17]). Мабуть, це приїжджий, і, як підказує його ім'я, з Польщі або з територіально близьких до неї західних губерній. Саме в цих місцях служить у цей час корнет Грибоєдов, а два роки тому був похований Тадеуш Чацький. Чи немає й тут якогось зв'язку?

І справді, якщо придивимось пильніше до знайомих рядків "Лиха з розуму", – серед багатьох персонажів, тільки названих або окреслених, але не виведених на сцену, заховався якийсь невідомий нам Чацький, і не один, а разом з Тадеушем Чацьким. Усі три Чацьких згадані в одній і тій самій репліці Загорецького: "Который Чацкий тут? — Известная фамилья. С каким-то Чацким я когда-то был знаком" [7:85].

"Тут", на балу у Фамусова, присутній Олександр Чацький. "Известная фамилья" – натяк на Тадеуша Чацького, бо відомим у Росії це прізвище було завдяки йому. А "когда-то был знаком" Загорецький з третім Чацьким, бо ні з Тадеушем Чацьким, який не може бути названий "якимсь Чацьким", ні з Олександром Чацьким, якого Загорецький тільки що бачив, з яким розмовляв і не знає, що говорив з Чацьким (бо Платон Михайлович Горич, "відрекомендувавши" якнайгірше Загорецького Чацькому, не представив Чацького Загорецькому), він не знайомий.

Чи не мав Грибоєдов на увазі під "якимсь Чацьким" саме "пана Чатського"? З "якимсь Чацьким" Загорецький був знайомий "колись". "Пан Чатський" у відношенні до подій, змальованих у комедії, які відбутися в житті прототипу героя в 1818 році, теж діяв "колись" – у 1815 році. Імена і час діяльності обох неведомих нам Чацьких сходяться, а більше про "знайомого" Загорецького ми нічого й не знаємо. Отже, "пана Чатського" ми можемо здогадно вважати прообразом "якогось Чацького" (потім це припущення ми перевіримо за висновками з нього).

Яке ж співвідношення між двома Чацькими "Лиха з розуму" – "якимсь Чацьким" і Олександром Чацьким? Можна припустити, що це одна й та сама людина, що Загорецький Олександра Чацького просто не впізнав. Щоправда, Грибоєдов неодноразово підкреслює незмінність зовнішнього вигляду свого героя після трьох років його відсутності в Москві. Інші персонажі пізнають Чацького відразу і прямо відзначають, що він зовсім не змінився: "он точно, по лицу...", "Мсье Чацкий! вы в Москве! как были, все такие?", — і сам Чацький охоче з

цим погоджується: "На что меняются мне?" [7:69; 7:75; 7:76]. А в Загорецького око мусить бути гострішим, ніж в інших дійових осіб, бо він є таємним агентом політичної поліції [15:156; 34:100; 23:435] "При нем остерегись: переносить горазд" [7:77], – і якщо саме він не пізнав свого знайомого", то це дуже дивно. Але знайомство Загорецького з Чацьким – досить віддалене ("якийсь" Чацький), можливо, зв'язане зі "службовими обов'язками" Загорецького. Поліцейський шпиг і провокатор Загорецький показаний "за роботою" в самій комедії: він виявляє інтерес до Олександра Чацького з точки зору його політичної "благонадійності". При роз'їзді гостей з балу, зачувши слова балакуна Репетилова, "что радикальные потребны тут лекарства" [7:105], Загорецький затримується, прикидається його однодумцем і перш за все запитує про Чацького, якого, вже знає:

*Извольте продолжать, вам искренне признаюсь,
Такой же я, как вы, ужасный либерал!
И оттого, что прям и смело объясняюсь,
Куда как много потерял!..
...Как думаете вы об Чацком? [7:106].*

Колишнє "знайомство" Загорецького з Чацьким могло відбутися на такій же основі. Зовсім неймовірно, щоб Грибоєдов згадував у комедії ще одного Чацького, який не мав би відношення ні до Олександра Чацького, ні до дії взагалі. Певно, "якийсь Чацький" – це і є Олександр Чацький за кілька років до часу дії комедії, але "знайомий" він був Загорецькому не особисто, а за якоюсь давньою "справою".

Ці зіставлення ведуть нас до дуже несподіваного й на перший погляд неправдоподібного, а втім, як здається, логічного висновку. Ми припустили, що "якийсь Чацький" – це реально "пан Чатський". Ми знаємо, що Олександр Чацький – це, в основному, Грибоєдов. Ми дійшли висновку, що "якийсь Чацький" – це Олександр Чацький "колись", за кілька років до часу дії комедії. Важко уявити, щоб в Олександра Чацького "колишнього", про якого в комедії сказано тільки те, що він був знайомий Загорецькому, був окремий прообраз, відмінний від прототипу Олександра Чацького "теперішнього". А якщо прообраз – один і той самий, то виходить, що не тільки в комедії "якийсь Чацький" – це Олександр Чацький "колись", а і в житті "пан Чатський" 1815 року – це Грибоєдов "колись", за кілька років до епізоду 1818 року, тобто що Грибоєдов і є тою загадковою людиною, яка 17 березня 1815 року під ім'ям "пана Чатського" вступала в Московський Англійський клуб... Неймовірно?! Може, ми помилилися з самого початку, зв'язавши на недостатніх підставах "якогось Чацького" з "паном Чатським", і треба відкинути це припущення?..

Але не будемо поспішати. Відкинути припущення ніколи не пізно. Спробуємо перевірити чи такий уже неймовірний одержаний нами результат.

Перш за все, одне загальне міркування ономастичного характеру. Повне ім'я героя комедії складається з трьох імен – особового (в вузькому смислі), по батькові й прізвища. З них перші два більш чи менш виразно вказують на прототип. Олександр – це ім'я Грибоєдова. Андрійович – найближче за звучанням з усіх широко вживаних серед російського дворянства імен до грибоєдовського по батькові Сергійович. Скидається на те, що це ономастична система, в яку повинно входити й третє ім'я, а коли так, то і прізвище Чацький має бути вказівкою на прототип – умовним ім'ям, яким у певних обставинах називав себе Грибоєдов. А тепер розглянемо це питання конкретно.

Хто такий "пан Чатський", ми не знаємо. Але ми знаємо, що "пан Чатський" вступав до клубу в Москві, а Грибоєдов у цей час знаходився в Бресті-Литовському, в штабі генерала Кологривова. Більше того. Немає жодного документу або свідчення про перебування Грибоєдова в Москві в період з 1 вересня 1812 р., коли він з Московським гусарським полком залишив рідне місто напередодні вступу наполеонівських військ, і аж до 3 вересня 1818 р., коли він, одержавши призначення на посаду секретаря російської місії в Таврізі, зупинився в Москві, щоб побачитися з матір'ю і сестрою. Висловлювалося припущення, що причиною довгої відсутності Грибоєдова в Москві був його конфлікт з матір'ю, яка нібито під час Вітчизняної війни за допомогою своїх світських зв'язків домоглася відправки сина в резерв і цим позбавила його можливості взяти участь у боях [23:209]. Але існування такого конфлікту нічим не доведене. Грибоєдов потрапив в іркутський гусарський полк внаслідок розформування Московського гусарського полку, як і більшість офіцерів останнього [21:18]. Служба в кавалерійському резерві не врятовувала від участі в боях: щомісяця з корпусу генерала Кологривова відправлялося в діючу армію 10-20 ескадронів [21,III:11)]. І якби Грибоєдов знав, що він опинився в резерві з волі матері, і конфліктував би з нею через це, він, природно, не надіслав би до московського журналу "Вестник Европы" своєї відомої статті про користь кавалерійських резервів [21,III:10-14]. Очевидно, не було цього конфлікту, і надзвичайно важко уявити, щоб Грибоєдов протягом шести років, ні після закінчення війни з Наполеоном, ні після звільнення від військової служби, буваючи або живучи в Петербурзі, жодного разу не відвідав Москви й не побачився з рідними. А що це не знайшло відбитку в документах, не дивно, бо то не офіційна зустріч

(взагалі уривок часу з літа 1814 року до літа 1818-го – найнеясніший, найменш висвітлений документальним матеріалом у біографії Грибоєдова) [23:150].

Але ж і такого документу або свідчення, з якого було б видно, що Грибоєдов шість років у Москві не бував і що 17 березня 1815 року, коли "пан Чатський" вступав у члени Московського Англійського клубу, Грибоєдов знаходився в штабі генерала Кологривова чи десь в іншому місці, але не в Москві, у нас теж немає. А не маючи документів і прямих свідчень сучасників, звернемося до джерела, яке є в нашому розпорядженні, – до художнього твору, що в ньому змальований Грибоєдов людиною, яка добре його знала й користувалася його цілковитою довірою.

У 1828-1836 рр. був написаний роман В. С. Миклашевич "Село Михайлівське, або Поміщик XVIII століття" (в зв'язку з цензурною заборонаю виданий тільки в 1864-1865 рр.). Пишучи роман, Варвара Семенівна Миклашевич, дружина близького друга Грибоєдова А.А. Жандра, виконувала бажання Грибоєдова, який після усної розповіді Варвари Семенівни про відомі їй події кінця ХУІІІ століття просив її художньо їх описати [35:1-2]. В сюжет роману В.С. Миклашевич увела під вигаданими іменами Рузіна, Ільменьова і Зарінського трьох дорогих їй людей – Грибоєдова і його друзів-декабристів Рилєєва та Олександра Одоєвського. А.А. Жандр засвідчував, що в романі точно відбиті їхні характери, мова, навіть зовнішність Грибоєдова і Одоєвського [36:194,198]. Реальність подій, у яких беруть участь ці три герої, визнається найімовірнішою в описах витівок молодого корнета Рузіна, взагалі найбільш наближеного до свого прототипу. Подібні витівки відомі з біографічних матеріалів про молодого корнета Грибоєдова, а деякі факти в романі В. С. Миклашевич і в спогадах про Грибоєдова збігаються [37:243, 246-247].

Характер витівок молодого Грибоєдова можна бачити з таких епізодів, записаних першим біографом Грибоєдова Д.О. Смирновим зі слів С.М. Бегічева і А.А. Жандра. Грибоєдов з Бегічевим забралися в костюл брестського католицького монастиря, де Грибоєдов, чудовий піаніст, сів за орган і став вигравати священні мотиви у відповідності з ходом богослужіння, а потім зненацька вдарив російську "Камаринську". Іншого разу вони в'їхали на бал, на другий поверх, на конях [26:247-248].

У романі В. С. Миклашевич Рузін зображений у період, коли він збирається покинути військову службу. Без дозволу начальства Рузін залишає свій полк, приїжджає в рідне місто, де перебуває інкогніто (з матір'ю він зустрічається таємно від батька), а після того їде в Петербург [35:87,88, 143-144, 167]. Грибоєдов одержав відставку в березні

1816 р., прохання про відставку подав у грудні 1815 р., але побував у Петербурзі ще раніше, і його комедія "Молоде подружжя", яку він привіз з собою, вже в вересні 1815 р. ставилася на петербурзькій сцені [21:12-16]. Отже, епізод у Московському Англійському клубі відноситься до часу, коли Грибоєдов, як і Рузін, збирався залишити військову службу, потайне перебування Рузіна в рідному місті можна пов'язати з появою Грибоєдова в Московському Англійському клубі під чужим ім'ям, а подорожування корнета Рузіна перед відставкою в Петербург точно відповідає поїздки корнета Грибоєдова в Петербург наприкінці його військової служби.

Під час перебування в рідному місті Рузін за допомогою друзів неодноразово міняє свій вигляд, удає з себе то мандрівного богомольця, то помічника чаклуна, і т. ін.[35:34-68, 134-142]. Ймовірно, що й тут В.С. Миклашевич більш чи менш адекватно відображає реальні події, про які вона могла знати від самого Грибоєдова. Грибоєдов з дитинства захоплювався театром, а навчаючись у Московському Університеті, сам грав на сцені [21:16]. До речі, й "пан Сибільов", тобто, напевно, Микола Євграфович Сибільов, який допомагав "панові Чатському" вступати в члени Англійського клубу (за власною рекомендацією чи, може, за рекомендацією свого батька, Євграфа Івановича), відомий у більш пізній час як завзятий московський театрал, що не пропускав жодної вистави [38:155]. Цілком можливо, що корнет Грибоєдов під час перебування в Москві в 1815 році, зігравши ролі, описані в романі В. С. Миклашевич чи подібні до них, з'явився в Московський Англійський клуб у вигляді приїжджого з західних губерній знаменитого вченого – "пана Чатського", тобто Тадеуша Чацького, який помер два роки тому. Виступити в клубі в ролі Тадеуша Чацького не було для Грибоєдова чимось надзвичайним. Як згадує С. М. Бегічев, одного разу (в 1823-1824 рр.) Грибоєдов сказав, що йому давно спадав на думку з'явитися в Персію пророком і зробити там цілковите перетворення. На скептичне зауваження друга Грибоєдов відновив: "Магомет мав успіх, чому я не матиму?" "Тут, – пише Бегічев, – заговорив він такою натхненною мовою, що я починав вірити в можливість справдити цю думку" [26:29]. Грибоєдов міг розраховувати, що в цей час, після недавнього закінчення війни 1812-1814 рр., члени клубу про смерть Чацького ще не знали. А коли дізналися, кинулися, звичайне діло, шукати, і тому поліцейський агент Загорецький знає "известную фамилию" і пам'ятає, що з "якимсь Чацьким" він колись був "знайомий", розшукує його на балу у Фамусова, але Олександра Чацького, якого тільки що бачив, ототожнити з ним не може.

Приводом для занепокоєння охоронців порядку був, очевидно, не стільки сам факт появи удаваного Тадеуша Чацького, скільки те, що "пан Чатський", як здогадується В. О. Гіляровський, виявив себе людиною передових поглядів. Зображуючи в клубі відомого просвітителя, Грибоєдов творив там те, що личить просвітителю. У свій час Тадеуш Чацький звертався з палкими промовами до дворянства Волинської губернії, об'їжджаючи всі повіти і збираючи пожертвування на відкриття навчальних закладів для народу [39:19]. На захист науки та освіти виступає і Олександр Чацький у грибоєдовській комедії. Факт висловлювань на цю тему "пана Чатського" в Московському Англійському клубі з необхідністю реставрується як проміжна ланка між виступами Тадеуша Чацького і Олександра Чацького. Зрозуміло, зміст цих звернень у всіх трьох випадках був однаковим. Тадеуш Чацький мав перед собою практичну мету. Він говорив про те, що треба забезпечити можливість бідному здобути освіти, щоб жодна людина могла досконало знати свою справу і успішно працювати на користь свого краю [39:14,19]. Олександр Чацький у комедії з глузуванням або гнівом критикує реакціонерів, які чинять перешкоди розвитку науки та освіти:

*Теперь пускай из нас один,
Из молодых людей, найдется – враг исканий,
Не требуя ни мест, ни повышенья в чин,
В науки он вперит ум, алчущий познаний;
Или в душе его сам бог возбудит жар
К искусствам творческим, высоким и прекрасным, –
Они тотчас: разбой! пожар!
И прослывет у них мечтателем! опасным! [7:45]*

Що говорив в Англійському клубі "третій Чацький", ми не знаємо. Ясно, що його слова не були ні повторенням колишніх промов Тадеуша Чацького, бо він не ставив перед собою термінових практичних завдань, ні взірцем для майбутніх реплік і монологів Олександра Чацького, бо він ще не збагатився належним досвідом. Але незалежно від конкретного змісту всіх цих звернень спільним у них є сам факт виступу передової людини на ймення Чацький перед дворянством на користь науки та освіти.

В комедії Фамусов та його гості не хочуть слухати Чацького, підхоплюють і розносять чутку про його божевілья. Так само в Англійському клубі "старовіри", з погляду яких "ніщо не могло бути згубнішим, ніж приступити до освіти народу"[40:11,19], не прийняли просвітницьких ідей "пана Чатського". Їхня реакція на його ліберали заклики була, мабуть, приблизно такою ж, яку викликають у комедії висловлювання Олександра Чацького: "Опасный человек!", "Он

вольность хочет проповедать!", "Ах! окаянный вольтерьянец!", "Я думаю, он просто якобинец, ваш Чацкий!!!" [7:35; 7:88; 7:108] і т.ін. Тому він і був двічі забалотований.

Які ж враження Грибоєдова могли з такою силою привернути його увагу до образу померлого Тадеуша Чацького? На це питання можна відповісти. Містечко Словатичі, де в вересні 1813 р. дислокувався полк, у якому служив Грибоєдов, знаходиться в 36 верстах від Луцька, тобто неподалік і від Дубна, де за півроку перед тим, у лютому 1813 р., помер Тадеуш Чацький, і від Кременця, де ним була заснована знаменита Волинська гімназія, і в її бібліотеці зберігалося в срібній урні його серце під написом: "Де скарб твій, там і серце твоє" [41:45; 42:39]. А від Володимира-Волинського, де 8 вересня 1813 р., за полковими списками, перебував "через хворість" Грибоєдов, усього 27 верст до Поріцька (нинішнього села Павлівки Іваничівського району Волинської області), де в своєму родовому маєтку був похований Тадеуш Чацький. Чи не було й саме "захворювання" Грибоєдова з "лікуванням" у Володимирі просто прикриттям або, принаймні, приводом для здійснення поїздки в Поріцьк? Адже лікуватися офіцерові полку, що дислокується в Словатичах, було б зручніше в більшому й ближчому місті Луцьку, ніж у Володимирі. У всякому разі, 8 вересня чи в інший день, напевно, побував Грибоєдов на могилі Тадеуша Чацького, відвідав і Волинську гімназію і добре знав про життя і діяльність її засновника.

Але "комедія", "героєм" якої був Тадеуш Чацький, була зіграна експромтом тільки один раз – 17 березня 1815 року в Московському Англійському клубі. Цей епізод став поштовхом до створення Грибоєдовим нової, сценічної комедії, герой якої Олександр Чацький одержав своє прізвище вже не від Тадеуша Чацького, а від Олександра Грибоєдова, який у конкретному випадку свого життя прибрав собі ім'я Чацького. Тому слід визнати, що прізвище Чацький, яким спочатку назвав автор свого героя, утворене не безпосередньо від прізвища Чацький, а від його канцелярської форми "Чатський", вжитої в Англійському клубі для запису прізвища кандидата клубу. Використати цю форму в комедії Грибоєдов не міг, очевидно, тому, що вона була знайома реальним московським Загорецьким. З цієї ж причини, коли ім'я Чадський було стлумачено неправильно, Грибоєдов змінив його не на Чатський, а на Чацький.

Глибокий інтерес Грибоєдова до Тадеуша Чацького має не тільки літературне значення і вимагає від нас уважніше придивитися до історичної постаті видатного вченого і педагога, по заслугах оцінити його безвідпочинну працю на ниві освіти, його роль у зближенні двох народів.

У 1846 році, відвідавши Кременець, Тарас Шевченко в повісті "Варнак", написаній російською мовою, устами свого героя,

колишнього кріпака з берегів Случі, сказав так: "Мир праху твоему, благородный Чацкий! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любит! заповедал!" [43:167].

Демократична традиція на Україні і в Росії пронесла ім'я Чацького з початку XIX століття до наших днів. Народ зберіг його в назві унікального витвору природи — величавої скелі над Тетеревом, Грибоедов поставив у паралель з Чацьким себе і увічнив "известную фамилию" в своїй безсмертній комедії.

Список використаних джерел та літератури

1. Czacki T. Dzieła. – Т. I-III. – Poznań, 1843-1845.
2. Оссовский Г. О. Из путевых заметок по Волынской губернии. – Житомир, 1869.
3. Трипольский Н. Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии. – Житомир, 1900.
4. Никонов В. А. Имя и общество. – М., 1974.
5. Никонов В. А. Введение в топонимику. – М., 1965.
6. Dunin-Borkowski H. Rocznik szlachty polskiej. – Т. II. – Lwow, 1883.
7. Грибоедов А. С. Горь от ума (Серія "Литературные памятники"). – Л., 1969.
8. Пиксанов Н. К. Творческая история "Горь от ума". – М., 1971.
9. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. – Т. XIII. – М.-Л., 1937.
10. Грибоедов А. С. Горь от ума. СПб., 1875.
11. Ю. М. Маленькая хроника // Новое время. – 1901. – 1 ноября.
12. Фомичев С. А. Заметки о грибоедовской текстологии // Грибоедов А. С. Творчество. Биография. Традиции. – Л., 1977.
13. Гиляровский В. А. Москва и москвичи. – М., 1985.
14. Русский архив. – 1889. – № 5.
15. Тынянов Ю. Н. Сюжет "Горь от ума" // Литературное наследство. – Т. 47-48. – М., 1946.
16. Гончаров И. А. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. VIII. – М., 1980.
17. Орлов В. Художественная проблематика "Горь от ума" // Литературное наследство. – Т. 47-48. – М., 1946.
18. Ключевский В. О. Сочинения: В 8 т. – Т. V. – М., 1958.
19. Русская мысль. – 1887. – Кн. XII.
20. Русская старина. – Т. 51. – 1886. – № 7.
21. Грибоедов А. С. Полное собрание сочинений. – Т. III. – СПб., 1911-1917.
22. Филологические записки. – Вып. II. – 1897.
23. Нечкина М. В. Грибоедов и декабристы. – М., 1977.
24. Русский архив. – Кн. I. – 1874.
25. Русская старина. – Т. 133. – № 1. – 1908.
26. Грибоедов А. С. В воспоминаниях современников. – М., 1980.
27. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1911.
28. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.
29. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. – Т. XIV. – М.-Л., 1941.

30. Дмитриев М. А. Мелочи из запаса моей памяти. – М., 1869.
31. Вел. князь Николай Михайлович, Московский некрополь. – Т. III. – СПб., 1908.
32. Всеобщая адресная книга С.-Петербурга. – СПб., 1867-1868.
33. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. – Т. XVII, – М.-Л., 1959.
34. Орлов В. Грибоедов. – М., 1954.
35. Село Михайловское, или Помещик XVIII столетия. Соч. В.М(иклашевичев)ой, (передмова М. Греча), ч. I, – СПб., 1864.
36. Исторический вестник. – Т. 81. – 1900.
37. Вацура В.Э. Грибоедов в романе В.С. Миклашевича "Село Михайловское" // А.С.Грибоедов. Творчество. Биография. Традиции. – Ленинград, 1977.
38. Вяземский П. А. Старая записная книжка. – Л., 1929.
39. Русское слово. – 1859. – Сентябрь.
40. Декабрист И.Д. Якушкин. Записки, статьи, письма. – М., 1951.
41. Сбитнев И.М. Записки. – К., 1887.
42. G. Olizar, Pamiętniki 1798-1865, Lwow, 1892.
43. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. – Т. III. – К., 1963.

Henrih Mahner. "Three Chatskys".

Two Chatskies are widely known: one is a Polish scholar and liberal public figure – Tadeush Chatsky, another is the main character of Griboiedov's comedy "Woe of Wits" – Alexander Chatsky. But it is still not known, why the comedy, whose real prototype was Griboiedov himself, the name Chatsky.

The name of Tadeush Chatsky belongs to the antroponimic row which is created by the usage such a Polish family name, rare in Russia and the Ukraine (there is a rock called "The Head of Chatsky" near Jitomir). The coincidental. Students of local lore that the name of the rock originated from the name of Tadeush Chatsky. The connection of Griboiedov's comedy with the personality of Tadeush Chatsky is confirmed by Zagoretsky's remark: "A well known name". From 1813 to 1815 Griboiedov served in cavalry in the region, where Tadeush Chatsky lived and worked, on the lands became Russian after Poland had been partitioned.

The third Tchatsky is the mysterious "mister Чамскуй" (the official Russian form of the name Чамскуй), who tried to join the Moscow English Club on March 17 th, 1815 and was twice blackballed by reactionaries of Famusov's type (according to V.A. Gilarovsky), who was a member of the Club in Griboiedov's comedy. The article shows that "mister Чамскуй" was the young cornet Alexander Griboiedov, who appeared in the Moscow English Club under the guise of Tadeush Chatsky on his way via Moscow and delivered speeches in the common people.

The episode in the Moscow English Club apparently was the first inspiration for Griboiedov to create the "Woe to Wits".